

Эдиториал УРСС, 2003. – 296 с. 3. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія : у 2 т. / М. Д. Гродзинський. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – 431 с. 4. Гумбольдт А. Картины природы / Гумбольдт А. – Москва : Государственное издательство географической литературы, 1959. – 268 с. 5. Дреппер Д. У. Природа и жизнь Америки и их отношение к происхождению междоусобной войны / Дреппер Д. У. – Санкт-Петербург : Типография М. Хана, 1871. – 463 с. – (История Северо-Американской междоусобной войны). 6. Замятин Д. Н. Метагеография. Пространство образов и образы пространства / Замятин Д. Н. – Москва : Аграф, 2004. – 512 с. 7. Котляревский Н. Мировая скорбь в конце XVIII и в XIX века, ее основные этические и социальные мотивы и их отражение в художественном творчестве / Котляревский Н. – Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 407 с. 8. Максаковский В. П. Географическая культура / Максаковский В. П. – Москва : Гуманит. изд. центр Владос, 1998. – 416 с. 9. Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посіб. / Мороз С. А. Онопрієнко В. І., Бортник С. Ю. – Київ : Заповіт, 1997. – 333 с. 10. Страбон. География / пер. с греч., вступ. статья и комм. Г. А. Стратановского. – Москва : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 639 с.

І. В. Козюра, д. держ. упр.

*Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі», м. Полтава,
e-mail: ivko@ukr.net*

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

«Білою плямою» життєпису «першого розуму нашого» Григорія Савича Сковороди для численних біографів та дослідників життя і творчості філософа протягом майже двох століть залишаються роки його власного «відкриття Європи» під час роботи у складі так званої Токайської комісії Федора Вишневського. Хоча ще академік Д. Багалій свого часу назвав закордонну подорож мислителя «новим винятково важливим періодом в його житті». А лицар словацької україністики М. Неврлий твердо переконаний, що саме «Сковорода перший орієнтував Україну на Захід не даремно ж його туди так вабило».

Єдиним джерелом, яке розповідає про перебування Сковороди у Європі є короткий уривок з біографії філософа, написаної його учнем Михайлом Ковалинським: «Від двора був відправлений до Угорщини в Токайські сади генерал-майор Виш-

невський, який для греко-російської церкви, що знаходилася там, хотів мати церковників, які здатні до служби і співів. Сковорода, відомий знанням музики, голосом, бажанням бути в чужих краях, розумінням деяких мов, був позитивно представлений Вишневському і взятий ним під опіку. Подорожуючи з цим генералом, мав він можливість з дозволу та при допомозі його поїхати з Угорщини до Відня, Орена, Презбурга та до інших довколишніх міст, де виявляючи допитливість, намагався знайомитися передусім з людьми вченими...».

У творах і листах самого Г. Сковороди майже немає епізодів, пов'язаних з його перебуванням в Європі. Як наслідок, навіть хронологічні рамки цього періоду були визначені зовсім недавно. Раніше вважалось, що Сковорода був в Угорщині в 1750–1753 рр. Дослідження Л. Махновця довели, що це відбувалось в 1745–1750 рр.

П'ять років пробув Г. Сковорода у Європі, але про цей період його життя ми знаємо значно менше, ніж про будь-який інший відрізок біографії вченого. Тож цілком зрозумілою є необхідність «за порадою відомого сквородознавця Ю. Барабаша, спираючись на конкретні факти, припущення і легенди і чітко розрізняючи їх, сформулювати і знайти відповідь на ряд запитань, пов'язаних з періодом закордонної подорожі мислителя».

1. Чому так прагнув спудей Могілянки Григорій Сковорода, «відомий... бажанням бути в чужих краях», до Європи?

По-перше конкретну відповідь на це запитання дає В. Ковалінський: «Сукупність наук, що їх викладали в Києві, видалася йому недостатньою. Він забажав побачити чужі краї. Скоро трапилася така нагода здійснити це і він охоче нею скористався».

По-друге, Сковороді було з кого брати приклад. Здавна українські студенти-ваганти самотужки мусили торувати шлях у Європу, до західних університетів, задля поповнення знань з філософії, природничих наук, медицини. Як свідчить рукопис, що зберігається у фондах Київської академічної бібліотеки: «Кепсько вдягнені, голодні, але веселі студенти з Могілянки відзначалися нестерпною жадобою знань, енергійним прагненням до освіти і задля науки не зупинялися перед жодною

небезпекою: з країни й уже такої, що ввійшла до складу Московської держави, яка суворо оберігала свою віру, вони вирушали до Польщі, до Парижа, до Венеції, до Риму, ставали уніатами, навіть католиками, лишень би отримати доступ до джерел знання «віночок на голову і перстень на руку». А потім, здійснивши свою потаємну мрію, покійно поверталися на батьківщину... й посідали скромні місця викладачів у тій самій могилянській колегії, де були учнями».

По-третє, уже тоді майбутній відомий учений-гуманіст чудово усвідомлював, що нові, ґрунтовні, сучасні знання необхідні йому для того, щоб принести їх в рідну Україну і застосувати в науковій і просвітницькій діяльності на благо свого народу, муруючи національну освіту за кращими західноєвропейськими зразками.

2. Як «щасливий випадок» допоміг Сковороді у здійсненні його мрії? Як потрапив він до «місії Вишневського»? Ким був «позитивно представлений» її очільнику? Яку роль у складі місії відіграв?

Генерал-майор Федір Степанович Вишневський був при царському дворі людиною помітною і дуже поважною. Він завжди користувався високою підтримкою і особливою ласкою з боку імператриці. Адже сам він, свого часу, ще будучи полковником, привіз до Петербурга із села Лемеші, що на Чернігівщині, молодого козака Олексія Розума, який, як визнали всі при царському дворі, «мав приємний голос і красиву зовнішність». Тож він був швидко переведений до почту цесарівни Єлизавети Петрівни, яка, зійшовши на престол, возвела Олексія Розумовського у графське достоїнство, а згодом пожалувала його у генералі-фельдмаршали, і врешті-решт, оформила з ним шлюб, який, правда, не давав права престолонаслідування.

За іменним указом імператриці від 5 квітня 1745 р. генерал-лейтенант мав терміново виїхати в далеку Угорщину закупувати знамениті токайські вина для царського двору. До складу комісії, яку очолив Федір Вишневський, увійшли: його син – поручик Гаврило Вишневський, «щоб придивлявся до справи й міг замінити батька на випадок хвороби», секретар, помічник,

п'ятнадцять драгунів і майстрів, ієромонах, дячок і 9 служників. Водночас в указі цариці Єлизавети було дано вказівку: «Ви можете вибрати людей, де вам хто потрібен, щоб були люди добрі, молоді, грамотні». Такою молодою і грамотною людиною і став у почті царського «комісара» Ф. Вишневського Григорій Сковорода.

Можемо припустити, що рекомендував спудея Сковороду Ф. Вишневському префект Києво-Могилянської академії Мануїл Козачинський, який читав у юнака курс філософії і добре його знав. Йому неважко було переконати очільника місії, що той «кращого помічника для непростой роботи в чужій землі ніде не знайде, адже його вихованець добре знає німецьку, грецьку й гебрійську мови, володіє латинню, та й правилам етикету обізнаний, бо перед цим два роки був у півчій капелі в Петербурзі».

Дослідник творчості Г. Сковороди Ю. Барабаш у своїй книзі «Знаю человека» відзначає, що обставини включення Г. Сковороди в Токайську місію, як і його роль в ній ще до кінця не в'яснені. Він піддає сумніву і свідчення М. Ковальського з біографії філософа про те, що Г. Сковорода поїхав туди в ролі чи то дяка, чи то півчого, оскільки Вишневський просить в Імператриці дозволу в одному з листів відкрити в Токаї «маленьку церкву православну східну». Лист цей датований 10 жовтня 1745 р., тобто в той час, коли місія вже була в Токаї і в її складі вже був Г. Сковорода. То ж виходить, що ця версія відпадає. Натомість висовується інша: «Более вероятным представляется другой ход событий. Познакомившись в Киеве со Сковородой, Вишневский почувствовал к нему интерес и симпатию, понял, что этот высокообразованный и любознательный «спудей» будет ему в поездке весьма кстати. Доверие вселял и тот факт, навряд ли известный генералу, что молодой человек успел послужить при дворе, и отпущен со службы с почетом и чином. Привлекали талант и опыт Сковороды в области музыки, которую Вишневский, видимо, любил и понимал. Одним словом, Сковорода, думается, был взят на особых условиях – в качестве доверенного человека, полусекретаря-полукомпаньона при главе миссии; не исключен здесь и оттенок меценатства».

Цю точку зору рішуче підтримує В. Стадниченко: «Як хитро-мудро переплітається історія в конкретних людях, їхніх долях, їхніх життях! А то дослідники вже два століття ніяк не можуть позбутися переконання, що генерал-майор Федір Вишневський уклав з Григорієм Сковородою договір лише на виконання обов'язків дячка при невеликій православній церкві в «російській колонії» у виноробному Токаї. Ні, не правити тягучу церковну службу, не запалювати свічки, не обвіювати парафіян ладаном – Сковорода вирушив до Європи за новітніми знаннями, насамперед радіючи знайомствам із видатними ученими в європейських університетах і академіях.

Ну і звичайно ж, легенди. Гесс де Кальве «або не знав, або промовчав, що Сковорода поїхав за кордон з Вишневським». Він стверджував, що той «узяв у руку палицю мандрівника та й пішов за кордон, до Європи, як правдивий філософ, цєбто пішки з дуже порожньою калиткою».

3. Яким шляхом рухався до Токая добре налаштований обоз генерала Вишневського, що вирушив із Києва в яблуневу, спасівську пору 1745 року? Що цікавого і корисного для себе міг побачити і дізнатися на цьому шляху допитливий «мандрівник за знаннями»?

Для відповіді на ці питання скористаємось схемою Чорнухинського історико-краєзнавчого музею «Закордонна подорож», на якій відзначено країни і міста, де побував Г. Сковорода за подорожнім паспортом Комісії.

Свідомо, за браком місця, опустимо добрих два десятки населених пунктів проїзду на території Російської імперії, обмежившись лише їх переліком: Київ-Васильків-Фастів-Кам'янка-Бердичів-Полонне-Заслав-Радзивіллів-Броди-Жовква-Ярослав-Пшеворськ-Жешув-Красно-Дуклянський перевал.

А от на населених пунктах європейського маршруту зупинимось більш детально. Допоможуть нам у цьому матеріали книг В. Стадниченка «Іду за Сковородою. Сповідь у любові до Вчителя» та «Наш перворозум. Григорій Сковорода на портреті та в житті», адже їх автор наприкінці ХХ століття сам пройшов європейськими дорогами Г. Сковороди.

«Угорський шлях дальньої торгівлі» був прокладений купцями ще в середньовіччі з Прибалтики через Дуклю, Свидник, Бардіїв, Пряшів, Кошице – і далі на Угорщину аж до Середземномор'я. То ж кийська валка не могла оминати жоден із цих населених пунктів.

Перша, нетривала зупинка у Свиднику – колись великому селі із заїжджим гостинцем. В ті часи славилася воно своїми самобутніми народними піснями й визначною українською пам'яткою XVIII ст. «Граматиною Арсенія Коцака». Було відоме і як центр писанкарства Східної Словаччини.

Далі – знамените середньовічне місто Бардіїв. Тут Григорій Сковорода зміг оглянути споруджений ще середньовіччі ченцями-августинцями костюл Святого Егідія та ренесансну ратушу, дізнався про відкриття гімназії із викладанням за новою системою, певно побував він і в першій в Угорщині публічній бібліотеці. Не могли залишитися поза його увагою і ще два цікавих факти: свого часу у двох міських друкарнях склалися праці Мартіна Лютера, а в селі Венеція поблизу Бардіїва, була вперше записана українська пісня «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», яку Ян Благодіслав умістив у «Граматиці чеській», що вийшла в світ у 1571 році.

У Пряшеві Григорій Сковорода тільки й устиг оглянути високі книжкові шафи приходського костюлу святого Мікулаша, поцікавитися долею трактатів прогресивного вченого-педагога Яна Амоса Коменського та дещо розпитати про фундаторів Пряшівської філософської школи Яна Бауера і Еліаша Ладивера. Наступна зупинка у місті Кошице. Тут допитливий мандрівник завітав до собору святої Альжбети і помилувався його готичними вітражами, і головне, дізнався, що в місті є університет, а в ньому читають філософський курс!

Наприкінці вересня 1745 року мандрівники прибули до місця призначення, на територію російської колонії у місті Токай. «Для Сковороди минув місяць виснажливої дороги. Попереду – п'ять років нелегкої науки у Європі».

4. Які обов'язки були покладені в Токаї на Г. Сковороду? Чи мав він змогу подорожувати Угорщиною і країнами Європи у

пошуках знань? В яких містах Європи за свідченням історичних джерел, «мандрівник із Токаю» побував точно? Де він іще був, чи міг бути за переказами і легендами? З ким із відомих європейських вчених зустрічався, чи міг зустрічатися Сковорода, чії лекції міг слухати? Що почерпнув він для себе і для Батьківщини під час цих зустрічей і європейських студій?

Брак історичних джерел не дає змоги відповісти на ці питання так чітко, конкретно і ґрунтовно, як вони цього заслуговують. Тому нам знову, значною мірою, доведеться звернутися до переказів і легенд, робити більш-менш аргументовані припущення, співставляти різні, часом діаметрально протилежні точки зору.

Розпочнемо з того, в чому майже всі дослідники єдині.

Завдання, які поставила перед Токайською комісією імператриця Єлизавета, були досить таки масштабними і вимагали щоденної наполегливої і копіткої роботи. «Старатися в добрих місцях Угорської землі, де родиться найкраще угорське вино, відкуповувати сади виноградні, в яких би можна зробити вина до п'ятсот анталів щоосені. І для роботи в тих садах, і для збирання винограду, і дроблення вина мати з угорського народу майстрів і робітників найманих, у чому веліти навчатися і нашим людям, що послані з вами», – наказує цариця генерал-майору Вишневському у своєму іменному Указі. Зрозуміло, що роботи керівнику місії вистачало. У всіх його клопотах незамінним помічником був Г. Сковорода, і саме це й давало змогу для подорожей.

Г. Сковорода супроводжував Ф. Вишневського під час поїздки до Будапешта під час вирішення урядовцями питання оренди й транспортування, а також до австро-угорської столиці Відня на зустріч з таємним радником і надзвичайним посланником цариці Ланганським, якому було наказано передавати генерал-майору Ф. Вишневському достатньою кількістю червінців, аби той міг справно виконувати головний пункт царського Указу: «...а вам повеліваємо купувати найкращі вина».

То ж свідчення М. Ковалинського, надані в біографії Сковороди: «Подорожуючи з генералом мав він нагоду за його дозво-

лом та допомогою поїхати з Угорщини до Відня, Офену, Пресбургу...» сумнівів у свої достовірності не викликають. Як і його твердження про те, що там, «виявляючи допитливість, він намагався знайомитись передусім з людьми вченими, щоб одержати нові знання, яких не міг добути в рідному краї». Хто були ці видатні в той час вчені точно сказати важко. Ю. Барабаш висловлює припущення, що в цей час Сковороду особливо цікавили проблеми природничих наук і астрономії. Цю думку він підтверджує посиланням на праці філософа «Кільце» та «Розмова п'яти подорожніх...», де йде мова про геліоцентричну теорію М. Коперника і згадуються гіпотези про заселеність Місяця і Супутник Сатурна.

Та все ж «робочі поїздки» з генерал-майором Ф. Вишневським були не освітніми мандрями, основний масив знань Г. Сковорода певно здобув під час самостійних подорожей Європою. Тим паче, що генерал-майор не тільки дозволяв своєму підлеглому здійснювати досить-таки тривалі подорожі до різних європейських міст, але й активно допомагав йому в цьому.

То ж, про які «навколишні місця» веде мову в біографії Г. Сковорода Михайло Ковалинський? Тут ми знову ступаємо на царину припущень. Розпочнемо з міст Словаччини, розташованих неподалік від Токая, оминати які «мандрівник за знаннями» просто не міг, та й добратися куди він міг, без особливих надзусиль, пішки.

Певно, перший його маршрут проліг до міста Шарошпатак, яке в той час називали «Афіни на березі Бодрога». Тут діяв знаменитий реформаторський колегіум, викладання в якому велося латиною. Славився цей навчальний заклад багатою бібліотекою, родзинкою якої були твори відомого чеського педагога Яна Амоса Коменського (в середині XVIII ст. на запрошення угорських правителів Я. А. Коменський чотири роки викладав у цьому колегіумі і саме тут, у Шарошпатаку, написав свої найважливіші праці, в тому числі і новаторський підручник «Світ чуттєвих речей у картинах», в якому навчальний текст органічно поєднувався з малюнками. Цей підручник широко використовувався у школах Європи аж до середини XIX ст.).

Г. Сковорода ґрунтовно опрацював творчий спадок Я. А. Коменського, про що свідчить його твір «Алфавіт або Буквар миру», прикрашений ілюстраціями автора. Безперечно, не раз був він і на лекціях в колеґіумі.

Не міг оминати мандрівний філософ і місто Трнаву, відоме своїм університетом, що належав до єзуїтського ордену. Про перебування Сковороди в Трнаві розповів письменник Леонід Мосендз в оповіданні «Мінерва», опублікованому в 50-х роках минулого століття у «Братиславському віснику». Спираючись на перекази, які протягом століть передавалися із уст в уста, він стверджував, що Сковорода блискуче показав себе в університетських диспутах та під час зустрічей з філософськими авторитетами, котрі «одразу ж узяли Григорія Сковороду за рівного собі».

Більшість дослідників сходяться до думки, що в пошуках новітніх знань Г. Сковорода, безперечно, побував також у Пресбурзі (Братислава) та Празі.

А от щодо відвідування ним наукових і культурних центрів Північної Італії Венеції та Флоренції, то тут погляди вчених розходяться. Одні, зокрема, Д. Багалій, переконані, що це неможливо: «Подорож до Італії ми одкидаємо. Хіба ймовірно, щоб Сковорода, будиши на службі при посольській церкві, міг подорожувати по Італії?». Інші, П. Попов та Л. Махновець, вважають подорож «українського ваганта» до Італії цілком можливою. При цьому вони посилаються на дві репліки із творів самого Г. Сковороди: у трактаті «Кільце» привертає до себе увагу фраза: «Має звичай й Італія молотити волами», а в діалозі «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» один із персонажів, Афанасій, зізнається, що мріє про те, щоб у нього «дім був як у Венеції, а сад, як у Флоренції».

Дискусійним залишається питання і про «німецький слід» «мудрого козака Григорія Сковороди», як назвав видатного українця німецький академік Едуард Вінтер. За свідченнями французького великого універсального словника П'єра Ляруса Г. Сковорода три роки навчався у м. Галле у відомого філософа і фізика Християна Вольфа. Проте ніяких документальних під-

твердженнь цього ми не маємо. Не дивно, що свого часу, А. Ковальський, який перший звернув увагу на цю публікацію, назвав її «легендою», «винахідливим «романом» про Сковороду».

Сьогодні ми ще не знаємо всіх «європейських адрес» мандрівника за знаннями Г. Сковороди. Вітчизняним вченим і їх зарубіжним колегам, дослідникам життя і творчості вченого в цьому плані належить ще багато і наполегливо працювати. Тим паче, що інтерес в зв'язку з 300-річчям від дня народження філософа (святкувалося у 2012 році), який «жив як учив і учив як жив» в Україні і Європі, зростає.

На жаль, мають місце і спроби «деканонізувати «нашого перворозуму». Причому вдаються до них не лише деякі вчені, а й літератори. Прикладом цього може бути вихід у світ роману Володимира Єшкілева «Усі кути трикутника: Апокриф мандрів Григорія Сковороди» (II), в якому автор безцеремонно ігноруючи реалії біографії філософа, закидає його до Львова, веде дорогами держави Габсбургів аж до Трієста, посилає у Венецію, Опілля... А в дорозі, як і годиться, Сковорода зустрічає мандрівних акторів, повій, збоченців, масонів, шпигунів. Та й сам філософ трохи ...шпигун, трохи масон, а ще в ньому живе біс нетрадиційної сексуальної орієнтації... Тут коментарі, як кажуть, зайві.

«Поїздка в Європу відіграла велику роль у становленні Сковороди як ученого європейського рівня, як філософа передової, вільної думки, як літератора, музиканта і «художника», – стверджує В. Стадниченко. Найбільш повно і ґрунтовно на запитання «Що ж дало перебування за кордоном Г. Сковороді?» відповів у своїй праці «Український мандрівний філософ Григорій Сковорода» академік Д. Баталій. Оскільки ця його монографія, яку сам Дмитро Іванович вважав кращою серед своїх наукових праць, була видана у 1926 році мізерним тиражем і одразу стала бібліографічною рідкістю, раритетом нарівні з давніми фоліантами, дозволимо навести ще одну велику цитату з дослідження видатного історика української культури:

«Що дало перебування за кордоном Г. С. Сковороді? Закордонні враження та наукові знання, зачерпнуті з першоджерела,

цебто дійсно те, чого не могла дати йому наука в рідному краї, наука Київської академії, і те, що він читав про джерела цього знання в Феофана Прокоповича, що проходило крізь призму інших учителів Академії, що побували за кордоном чи сприйняли собі теорії закордонних учених, він узяв тепер сам, безпосередньо, без тієї цензури, що крізь неї доходили вони до учнів через поступовіших навіть учителів Академії. Особливу увагу для Сквороди мало засвоєння західно-європейської науки з галузі філософії та богослів'я, німецької філософської думки в її великих представниках і протестантського богослов'я, які виходили з свого першоджерела – Біблії, що потім стала й для Сквороди основним джерелом його філософії про Бога, світ та людину. Там же, крім учених людей, він знаходив і книжки, що не міг ознайомитись з ними в себе в рідному краї».

Так мандрівний філософ Григорій Скворода відкрив Європу для України і Україну для Європи.

Інформаційні джерела. 1. Козюра І. «Незабутні» (Григорій Скворода, Євген Гребінка, Тарас Шевченко) / Козюра І., Козюра В. – Лубни : Інтер Парк, 2014. – 52 с. 2. Козюра І. Історія крізь долі (Абетка славетних країн) : [історичні нариси] / Козюра І., Козюра В. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – 271 с.

*Л. П. Кушнір, к. е. н., доцент
Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького
kushnirlesia@gmail.com
Р. М. Лозинський, д. геогр. н., професор
Львівський національний університет
імені Івана Франка
irm3@ukr.net*

ІННОВАЦІЙНІ ВИДИ ТУРИЗМУ, ЇХ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Щороку в сучасному світі з'являється велика кількість нових інноваційних туристичних продуктів, виникають оригінальні види туризму, орієнтовані на найрізноманітніші сегменти туристів. Зростає популярність видів туризму, орієнтованих на доволі